

Het verstoorde leven
Dagboek van ETTY HILLESUM
1941-1943

Samengesteld en ingeleid
door J. G. Gaarlandt

UITGEVERIJ
XL
DEVENTER

Etty Hillesum

Negen dicht beschreven cahiers in een klein, moeilijk leesbaar handschrift, zó trof ik aan wat me daarna vrijwel onafgebroken bezighield: het leven van Etty Hillesum. In de cahiers ontvouwde zich het verhaal van een vrouw, 27 jaar oud, wonend in Amsterdam-Zuid. Het waren haar dagboeken uit 1941 en 1942, jaren van oorlog, maar voor wie haar schriften leest jaren van persoonlijke ontwikkeling en paradoxaal genoeg van bevrijding. Het waren de jaren waarin overal in Europa het scenario voor de jodenvernietiging voltooid werd. Etty Hillesum was joodse, zij schreef een tegenscenario. In een poging haar greep op een *'wild dooreengegooide wereld'* niet te verliezen zoekt zij de bronnen van haar bestaan en vindt ten slotte een levenshouding die de belijdenis is van een radicaal altruïsme. De laatste woorden in haar laatste dagboek zijn: *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn.'*

Wie was Etty Hillesum?

Tussen haar aantekeningen van donderdagochtend 31 oktober 1941: 'Levensangst over de hele linie. Volledige inzinking. Gebrek aan zelfvertrouwen. Afkeer. Angst.' en die van vrijdagochtend 3 juli 1942: '... deze nieuwe zekerheid: dat men onze totale vernietiging wil. Ook dat aanvaard ik.

Ik wéét het nu. Ik zal anderen niet met mijn angsten lastigvallen, ik zal niet verbitterd zijn wanneer anderen niet begrijpen waar het bij ons joden om gaat. De ene zekerheid zal door de andere niet aangevreten of ontkracht worden. Ik werk en leef door met dezelfde overtuiging en vind het leven zinrijk, tóch zinrijk' – tussen deze twee aantekeningen ligt Etty's bestaan ingeklemd. En de vele schakeringen daartussen: haar verhouding met S. (over wie later) en andere mannen, haar familiebetrekkingen, haar uiteenzettingen over het 'vrouwenvraagstuk', haar bevindingen in de literatuur van de Russen en Duitsers, van Rilke vooral, haar visie op de geschiedenis en het jodendom, haar constante groei naar een leven dat zich verzet tegen de haat die vriend en vijand beheerst, de eerlijkheid en vrijgevochtenheid waar het erotiek betreft, haar stemmingen, haar lyrische ontvankelijkheid, de dreigende gebeurtenissen, de steeds grotere evidentie van 'het verstoorde leven' om haar heen, ze peilt ze, schrijft ze neer, helder, intens, met een opvallend literair talent.

Het dagboek begint op zondag 9 maart 1941. In februari van dat jaar heeft zij een man ontmoet die in het brandpunt van haar denken en voelen zou komen te staan. Deze man is de psychochiroloog Julius Spier, een dan inmiddels beroemd 'handlijnkundige'. Spier – door Etty consequent met S. aangeduid – was

een joodse emigrant uit Berlijn. Geboren in Frankfurt op 25 april 1887, oefende hij aldaar het vak van bankdirecteur uit. In de loop der jaren ontdekte hij zijn talent om uit de lijnen van de handen aanleg en karakter van mensen af te lezen. In 1925 richtte hij uitgeverij Iris op, volgde een zangopleiding en toog vervolgens naar Zürich voor een twee jaar durende leeranalyse bij Carl Gustav Jung. Het was Jung die hem inspireerde om van de 'psychochirologie' zijn beroep te maken. Overal waar Spier kwam, maakte hij school. In 1939 emigreerde hij naar Nederland, naar Amsterdam, waar zijn zuster woonde. Zijn kinderen Ruth en Wolfgang bleven bij zijn niet-joodse vrouw, van wie hij in 1935 gescheiden was. Een zeer ongewone man, een '*magische persoonlijkheid*' zoals velen, vooral vrouwen, hem kenschetsten. Zijn gave om in handen het leven te doorvorsen schijnt verbluffend en fascinerend geweest te zijn. En wat hij via de hand ontdekte trachtte hij als psycholoog verder te analyseren. Deze wat nuchtere gegevens staan in geen verhouding tot de genezende invloed die zijn werk op mensen had.

Voor Etty in ieder geval is hij de katalysator van het zelfonderzoek dat zij op die zondag 9 maart vorm begint te geven. Een niet aflatend zelfonderzoek, dat op veel plaatsen universele gestalte aanneemt. Met dit laatste bedoel ik: Etty Hillesum beschrijft in haar

dagboek zichzelf, maar evengoed de menselijke mogelijkheden van iedereen, op ieder willekeurig tijdstip. Bij dit alles ontwikkelt zich in Etty een religieus bewustzijn dat voor een aantal lezers misschien onbegrijpelijk is en afschrikwekkend. Etty was een ‘godzoeker’, hetgeen uiteindelijk resulteert in de belevenis dat ‘God’ werkelijk bestaat. Al in de eerste schriften kan men het woord ‘god’ tegenkomen, maar het lijkt bijna onbewust gebruikt. Langzaam maar zeker vindt een verschuiving plaats naar een vrijwel onafgebroken godservaring. Etty’s aantekeningen krijgen een heel aparte stijl daar waar zij God aanspreekt. Ze doet dat regelrecht, zonder een spoor van gêne. Etty’s godsdienstig beleven is onconventioneel, zij was geen lid van synagoge of kerk, zij had haar eigen religieus ritme. Dogma’s, een theologie, systematiek in deze waren haar volkomen vreemd. Ze spreekt God toe als zichzelf. Gaande door deze jaren voelt zij hoe zij door een diepere werkelijkheid dan zij in de buitenwereld kan aanwijzen, gedragen en gevoed wordt. Ze zegt: ‘Als ik bid, bid ik nooit voor mezelf, altijd voor anderen of ik houd een dolzinnige of kinderlijke of doofternstige dialoog met dat allerdiepste in me dat ik gemakshalve maar God noem’ (cursivering van mij, J. G. G.). En later: ‘En hiermee is misschien het meest volkomen uitgedrukt mijn levensgevoel: ik rust in mijzelf. En dat

mijzelve, dat allerdiepste en allerrijkste in mij waarin ik rust, dat noem ik "God". Op andere plaatsen schrijft zij passages die op liefdeslyriek lijken: 'en ze zeggen: mij zullen ze niet in hun klauwen krijgen. En ze vergeten dat men in niemands klauwen is, als men in jouw armen is'. In weer andere fragmenten lijkt zij volkomen op te gaan of te verzinken in die dialoog met 'God'. Was zij een mysticus? Wellicht, maar wel iemand die noteert: 'Mystiek moet rusten op een kristallen eerlijkheid. Na de dingen eerst doorvorst te hebben tot op hun naakte realiteit.' De naam God lijkt hier onbelast te zijn; eeuwen christendom en jodendom lijken er geen vat op te hebben gehad. Naar het mij toeschijnt is het deze 'onbelaste' gelovigheid van Etty die enerzijds direct herkend zal worden door andere gelovigen, anderzijds door niet-gelovigen zonder veel moeite aanvaard zal kunnen worden en zelfs begrepen.

Hoe zag het leven van Etty er vóór de oorlog uit? De biografische gegevens uit die tijd zijn schaars. Esther Hillesum werd op 15 januari 1914 geboren in Middelburg. Haar vader was leraar klassieke talen, een geleerde man met vele contacten in de wetenschappelijke wereld. Boeken en studie namen bij hem een centrale plaats in. Na leraarsposten in Tiel en Winschoten verhuisde de familie in 1924 naar Deventer. Dr. L. Hillesum werd conrector en in 1928 rector

van het Stedelijk Gymnasium. Etty beleefde in het hoge statige huis aan de Geert Grootestraat nummer 9 een heftige jeugd. Haar moeder was Russische van geboorte, die op de vlucht na de zoveelste pogrom in Nederland terechtgekomen was. Het huwelijk van haar ouders was turbulent. Etty en haar broers Michael (Mischa) en Jaap – beiden jonger dan zij – waren alle drie uitermate begaafd.

Etty was zeer intelligent, maar zonder de discipline van haar vader. Mischa was een geniaal pianist, een jongen die naar zeggen van velen tot de belangrijkste pianisten van Europa behoorde of zou behoord hebben, als hij in leven was gebleven. Zijn begaafdheid bracht hem soms in grote problemen en zelfs tot in psychiatrische inrichtingen.

Jaap werd arts, van hem is weinig bekend. Van huis uit is Etty niet of nauwelijks in het joodse geloof opgegroeid. Hoe sterk haar verbondenheid met het joodse volk echter was en hoe sterk een godsbewustzijn aanwezig was zou in later jaren blijken.

Etty verliet in 1932 de school van haar vader om in Amsterdam haar doctoraal rechten te halen en daarnaast Slavische talen te gaan studeren. Wanneer ze zich met psychologie gaat bezighouden, is de Tweede Wereldoorlog in volle gang en begint haar leven die dimensie te krijgen die we in de dagboeken zien ontstaan.

15 juli 1942. Op aandringen van haar broer Jaap solliciteert Etty Hillesum naar een baantje bij de Joodse Raad, afdeling 'Hulp aan Vertrekkenden'. Zij gaat gedurende veertien dagen te voet naar de Lijnbaansgracht nr. 366 om er 'typiste' te zijn en noemt het 'de hel'. Ze verafschuwt de Joodse Raad en meldt zich vrijwillig om zich met een aantal leden van die Joodse Raad in kamp Westerbork te vestigen en ter plekke hulp te bieden.

Begin augustus is het zover, zij gaat zonder aarzelen naar Westerbork. Aan het lot van de joden, het 'Massenschicksal' zoals zij dat als onafwendbaar ziet, wil zij zich niet onttrekken. Zij meent dat zij pas werkelijk haar leven recht doet, als ze mensen in definitief gevaar niet in de steek laat, en als ze de talenten die zij van zichzelf kent, gebruikt om verlichting te brengen.

Overlevenden van de kampen hebben bevestigd dat Etty inderdaad tot het laatst toe een '*lichtende persoonlijkheid*' geweest is. Nog een aantal maal keerde zij, in het bezit van een bijzondere reisvergunning, vanuit Westerbork naar Amsterdam terug.

Op 7 september 1943 echter werd zij met haar hele familie op transport gesteld. Het gold hier een strafdeportatie, omdat Etty's moeder een brief had geschreven aan Hans Rauter, hoofd van de Duitse politiemacht in Nederland en direct verantwoordelijke

voor de deportatie van joden naar Polen, waarin zij bepaalde privileges bepleitte voor haar familie. Uit woede dat een jodin hem had benaderd, gaf Rauter het bevel om de hele familie Hillesum onmiddellijk op transport te stellen.

Na de oorlog meldt een Rode Kruisbericht Etty's dood op 30 november 1943 in Auschwitz. Ook haar ouders en broers kwamen om.

Hier zij vermeld dat ik, als uitgever van Uitgeverij De Haan, de negen dagboeken van Etty Hillesum in mijn bezit kreeg via dr. K.A. D. Smelik, die ze weer van zijn zuster Johanna Smelik, een vriendin van Etty, ontving. Hun beiden ben ik dank verschuldigd voor hun medewerking aan deze uitgave. Wie de dagboeken na de oorlog bij de familie Smelik bracht, kon ik niet achterhalen. Door gesprekken met nog levende vrienden en vriendinnen kon ik een aantal namen traceren die in de dagboeken voorkomen. Ik voegde, waar mogelijk, noten met aanvullende informatie toe.

Mevrouw H. Starreveld-Stolte, mevrouw H. M. Neitzel-Tideman, de heer E. Glassner en mevrouw Ruth Busse-Spier (dochter van S.) wil ik hiervoor dankzeggen.

Ook wil ik wijzen op de uitgave van *Twee brieven uit Westerbork*, door Etty Hillesum, voortreffelijk ver-